

**ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ В СРСР: МІЖ ОФІЦІЙНИМИ
РЕФОРМАМИ ТА ПРИХОВАНИМИ ПОЛІТИЧНИМИ
ПРОЦЕСАМИ**

Палій Богдана,

*здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти,
Приватного вищого навчального закладу
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імена академіка Степана Дем'янчука» (м. Рівне, Україна)*

Науковий керівник: Старжець Володимир,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії,
теорії держави і права та філософії
Приватного вищого навчального закладу
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука» (м. Рівне, Україна)*

Анотація. Метою статті є аналіз репресивної політики радянського режиму в період хрущовської «відлиги» та спростування міфу, що період десталінізації був кроком до демократії. Для досягнення поставленої мети проаналізовано приховані трагедії та масові протести у різних республіках СРСР. Констатовано, що за гаслами про «соціалістичну законність» ховався терор, а система продовжувала використовувати військову силу проти цивільного населення та жорстку цензуру. Попри офіційне засудження культу особи, тоталітарна система не змінила своєї суті.

Ключові слова: десталінізація, «відлига», Криворізька трагедія, Куренівська трагедія, політичні репресії.

Abstract. The purpose of the article is a analysis of the repressive policy of the Soviet regime during the Khrushchov «thaw» and to refute the myth that the period of de-Stalinization was a step towards democracy. To achieve this goal, a hidden tragedies and mass protests in various republics of the USSR were analyzed. It was found that behind the slogans of «socialist legality» terror was hidden, and the system continued to use military force against the civilian population and strict censorship to hide disasters. Despite the official condemnation of the cult of personality, the totalitarian system did not change its essence.

Keywords: de-Stalinization, «thaw», Kryvyi Rih tragedy, Kurenivka tragedy, political repressions.

Вступ. У суспільній свідомості 1960-ті роки тривалий час інтерпретувалися як період «відлиги», що асоціювався з частковою лібералізацією режиму, засудженням культу особи, соціальними зрушеннями та символічними досягненнями, зокрема в освоєнні космосу й житловому будівництві. Водночас таке пояснення нерідко має спрощений характер і не відображає всієї складності тогочасних процесів. Для значної частини українського суспільства десталінізація не означала повноцінного розриву з репресивною практикою попереднього періоду. За зовнішніми ознаками реформ і декларованої «соціалістичної законності» зберігалися механізми політичного тиску, переслідування інакодумців та приховані форми насильства.

Аналіз останніх досліджень. Історіографія проблеми десталінізації висвітлює суперечливість суспільно-політичних процесів періоду «хрущовської відлиги». В. Баран у праці «Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи» доводить, що десталінізація не ліквідувала основ тоталітарного режиму, а лише частково трансформувала його [1]. О. Бажан акцентує увагу на збереженні репресивних практик, політичного тиску та контролю над інакодумством попри офіційну лібералізацію [2]. А. Дольчук інтерпретує наукову оцінку червневих подій 1963 року в Кривому Розі [3]. В. Патик реконструював трагічні події розстрілу робочих Новочеркаська [4]. Важливим джерелом стали опубліковані спогади учасників антирадянських виступів та свідчення очевидців тієї епохи.

Метою статті є аналіз репресивної політики радянського режиму в період хрущовської «відлиги» та спростування міфу, що період десталінізації був кроком до демократії. Для досягнення поставленої мети проаналізовано приховані трагедії та масові протести у різних республіках СРСР.

Результати досліджень. Десталінізація в СРСР є одним із ключових і водночас суперечливих етапів розвитку радянської системи, що визначив подальші трансформації політичного, соціального та ідеологічного життя держави. За правління М. Хрущова розпочався процес часткової лібералізації, спрямований на подолання найбільш репресивних практик попереднього періоду, реабілітацію жертв і певне пом'якшення суспільно-політичного режиму. Водночас ці зміни не супроводжувалися демонтажем основ тоталітарної системи, що зумовило поєднання реформаторських ініціатив із збереженням авторитарних механізмів управління.

Одним із найяскравіших свідчень репресивної політики радянського режиму в період десталінізації було табування місць масових поховань жертв політичного терору. Биківнянський ліс у масовій свідомості киян поступово набув символічного значення, співмірного з іншими місцями масових трагедій ХХ ст., перетворившись на один із ключових топосів пам'яті про жертв сталінських політичних репресій. Важливим джерелом

для реконструкції суспільного сприйняття цих подій є щоденникові записи Леся Танюка, який у серпні 1962 р. відвідав Биківню. У своїх нотатках він фіксує шокуючі картини: поверхня землі, що «видавлює» людські рештки, оголені черепи та кістки, вимиті дощами. Особливо промовистим є опис сцени, коли діти використовували людський череп як м'яч для гри у футбол, що свідчить не лише про масштаб трагедії, а й про деформацію повсякденного сприйняття смерті в умовах замовчування злочинів [5]. Наведені свідчення демонструють, що за фасадом офіційного дискурсу десталінізації продовжувала існувати реальність, у якій наслідки масових репресій не лише не були належно осмислені, а й залишалися прихованими від суспільства. Водночас саме такі «викриття» сприяли формуванню критичного світогляду серед представників творчої інтелігенції, для яких зіткнення з подібними фактами ставало поштовхом до переосмислення радянської дійсності.

13 березня 1961 року сталася величезна катастрофа у Києві, яку влада всіляко замовчувала – Куренівська трагедія. Протягом десяти років уяр було закачано мільйони кубометрів відходів з цементних заводів. Дамба, яка стримувала цю масу, була спроектована з порушеннями та не мала належного водовідводу. Були проігноровані елементарні правила безпеки та попередження працівників про тріщини напередодні трагедії, 13 березня о 8:30 ранку дамбу прорвало. Десятиметровий вал цементноподібної суміші нісся зі швидкістю від 3 до 5 метрів за секунду, накривши житловий район Куренівки. Лавина знищила трамвайне депо, дитячий садок, лікарню та десятки житлових будинків. В епіцентрі катастрофи опинилися люди в громадському транспорті. Вони були поховані живцем під шаром багнюки, яка швидко затверділа. Рятувальні роботи проводилися в суворій секретності. Тіла загиблих витягували тижнями.

А що ж зробила влада? Влада зробила все можливе, щоб приховати масштаби злочину. У районі було вимкнено телефонний зв'язок, КДБ конфіскувало плівки фотографів, а літакам заборонили пролітати над Києвом, щоб пасажери не бачили зони руйнувань. Офіційно загинуло 145 людей, хоча історики вважають, що реальна кількість загиблих може сягати сотень або навіть півтори тисячі людей [7].

Червень 1963 р., Кривий Ріг. Конфлікт між п'яним міліціонером і солдатом у трамваї швидко переріс у масові заворушення. Солдата силоміць доправили до відділку де його побили. Житель Кривого Рогу, Геннадій Новосьолов, згадував: «Мені тоді 14 років було, я пам'ятаю, як з усього міста до райвідділу почали підтягуватися люди. У лічені хвилини зібрався натовп. Говорили, правда, ще, що конфлікт почався не в трамваї, а раніше. Міліціонери нібито перевернули кошик з насінням бабусі-перекупи, за неї заступився солдат, а його за це і «пов'язали». Солдат у нас в ті часи дуже

поважали, в громадському транспорті навіть за проїзд з них не брали. А тут таке свавілля і грубість. Ну, народ і обурився» [6].

Громадяни обурились жорстокістю та свавіллям органів влади. Наступного дня під будівлею зібрався багатотисячний натовп, який вимагав покарання винних. У відповідь міліція відкрила стрілянину, що тривала всю ніч, для придушення протесту було введено війська й танки [6]. Офіційно повідомлялося про 4 загиблих і 15 поранених, однак неофіційні дані свідчать про щонайменше 7 загиблих і близько 200 постраждалих. Події завершилися показовим судом: 41 особу засуджено до тривалих термінів ув'язнення, а інформацію про виступ тривалий час замовчували.

Проте, невдоволення владою та протести проти їх методів правління відбувались не лише в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Вони відбувалися і у Казахській, у Білоруській, Російській, Вірменській, Литовській – загалом, по всій території СРСР. Масштаб був величезним.

Бунти в Казахстані були викликані соціальною несправедливістю та схильністю Хрущова до амбітних проєктів. Найбільш показовим ставленням СРСР – республіки, що проголошувала себе державою робітників, – до самого робочого класу є трагедія в Темиртау у 1959 році. У місті будовався величезний металургійний завод, тисячі молодих людей приїжджали на будову, але замість обіцяних квартир вони жили в наметових містечках без опалення, елементарної санітарії та питної води. Останньою краплею стало те, що на те-ж саме будівництво запросили робітників з Болгарії. Влада створила для них зовсім інші умови. Окремі гуртожитки, краще харчування в їдальнях та високі зарплати. Місцеві робітники зруйнували їдальню для іноземців, підпалили намети та почали штурмувати магазини. Владі довелося залучити військових. Загинуло 11 людей, сотні отримали поранення [8].

Ситуацію погіршили таємні ядерні випробування в Семіпалатинську. Наслідки для здоров'я місцевих жителів були катастрофічними та довгостроковими, люди відчували себе «піддослідними кроликами». Мирзагалі Асрепов розповідав, що його батько повернувся додому «з чорним, як сажа, обличчям» після вибуху [8]. Невдовзі він помер. Інший свідок, Омірбек Кулиббетов, згадував, що через два місяці після того, що їм видавали за «навчання», у нього почало випадати волосся [9]. Сьогодні ж, люди пов'язують свої хвороби з випробуваннями на полігоні.

Білоруська РСР вважалася однією з найспокійніших республік, але бунти в ній також відбувалися. В основному через нестачу продовольства, жорстокість міліції та невдоволення діями влади. Страйки відбувалися на великих підприємствах. Це були такі собі «тихі» страйки, коли робітники просто зупиняли конвеєри та сідали за верстати, відмовляючись працювати, доки керівництво не приходило з поясненнями.

А от протести в Російській РФСР відрізнялись своєю запеклістю та агресивністю. Причини гніву, загалом, були майже такими ж самими, як в інших республіках: дефіцит продуктів, свавілля міліції та високі ціни у порівнянні з маленькими зарплатами. Класичним прикладом є трагедія у Новочеркаську (червень 1962). Підвищилися ціни на м'ясо та масло, але робітникам на заводі зменшили зарплату. Розпочався страйк. На гасла «Ми хочемо м'яса!» директор заводу відповів: «Як немає м'яса – то їжте піріжки з лівером» [10]. Це розлютило людей. Тисячі людей з портретами Леніна пішли до центру міста. Микита Хрущов віддав наказ придушити протест. Танки заблокували мости, а снайпери з дахів почали стріляти в натовп.

Свідчення очевидця Анатолія Жмурина засвідчують непропорційність і жорстокість дій влади. Він випадково опинився на площі й згадував, що протестувальники поводитися спокійно, очікуючи приїзду керівництва, однак по них відкрили вогонь. Під час мітингу Жмурина дістав важке поранення – куля роздробила кістку плеча. У лікарні ним зацікавилися представники КДБ, яких вдалося відсторонити лише завдяки позиції головного лікаря [10].

За свідченнями очевидців, загинуло близько 26 осіб, серед них – діти; понад 80 людей було поранено. Очевидці бачили дитячі речі на площі: «розсіпані сандалії та білі дитячі панамки валялися по всій криваво-брудній площі, яку потім закатали новим асфальтом» [4]. Офіційні дані ці факти замовчували. Після придушення виступу заарештовано 240 осіб, 7 із них засуджено до розстрілу, понад 100 – до тривалих термінів ув'язнення [10; 4]. Наведені факти свідчать про збереження практики насильницького придушення протестів у період деєталінізації та розрив між офіційною риторикою «відлиги» і реальною політикою влади.

Показовим є те, ще попри штурми адміністрації, побиття партійних працівників, захоплення відділків міліції, росіяни виступали не проти самої влади, а проти конкретних людей. Загрози для режиму, як такої, не було. Бунти в Україні чи країнах Балтії були небезпечнішими для Кремля, бо в Росії люди хотіли «доброго царя» і м'яса, а в республіках рано чи пізно все закінчувалося вимогою незалежності та свободи.

Протести у Вірменії відбувалися через національну пам'ять та біль за минуле. 50-ті роковини Геноциду були наймасштабнішою подією. До 1965 року радянська влада замовчувала трагедію 1915 року, щоб не псувати дипломатичні відносини з Туреччиною. Вірменська інтелігенція та студенти почали вимагати права на скорботу. 24 квітня 1965 року в Єревані на вулиці вийшло понад 100 000 людей. Це було нечувано для СРСР. Люди скандували: «Наші землі!», «Визнайте геноцид!». У цей же день відбувся виступ одного з популярних вірменських поетів – Баруїра Севага (Barut Sevag). Він прочитав свій вірш, присвячений 50-м роковинам геноциду. Закінчив рядком: «Ми є, ми будемо, і нас стане багато» [11]. Після цього,

студенти приєдналися до натовпу протестувальників. Вперше в історії СРСР влада не розігнала такий масовий мітинг силою. Саме після цього виступу було дозволено будівництво меморіалу. Хоча радянська влада оголосила, що це був пам'ятник «вірменам, загиблим у Першій світовій війні», народ все ж знав його справжнє значення.

У країнах Балтії спротив мав найбільш виражений антиокупаційний характер. У Литовській Радянській Соціалістичній Республіці люди збирались на цвинтарях у День всіх святих з національними прапорами, натхненні Угорською революцією. Альгіс Янульоніс, учень середньої школи, розповідає, як натовп із приблизно 10 000 людей оточив пам'ятник «Загиблим за Батьківщину»: «Коли натовп, кимось підбурений, почав скандувати «Свободи! Свободи! Свободи!» і плескати, зажадали триколову. Один юнак, піднявшись на пам'ятник, попросив хустки зеленого, червоного та жовтого кольорів. З цих кольорових хусток шпильками зшили триколову і ремнем прикріпили на вершині пам'ятника. Тоді в натовпі пролунали вигуки «Свободу Угорщині!», «Хліба і свободи!» та подібні гасла» [12].

Влада застосовувала силу та арештовувала протестувальників. За спогадами очевидців, тих, кого хапали, протягували крізь подвійний кордон міліціонерів, які били людей усім, що потрапляло під руку, навіть пістолетами. 16-річний, на той момент, Рімантас Матуліс, розповідав, що: «Всю ніч було чути крики тих, кого били на допитах. Людей тримали на бетонній підлозі» [13]. Було затримано та заарештовано понад 100 осіб. 150 студентів виключено з університетів за участь у націоналістичних виступах. 8-10 осіб отримали від 1 до 3 років термінів ув'язнення.

У Латвійській та Естонській республіках опір був більш «партизанським». До середини 50-х діяли загони «Лісових братів». Після їх розгрому спротив перейшов у форму «культурної опозиції» та релігійних пікетів.

Висновок. Отже, будь-яка тоталітарна система не здатна змінитися за одним лише наказом. Режим просто змінив тактику та навчився ховати тіла під шаром багнюки і називати розстріляних робітників «хуліганами» та «п'яницями». Справжня свобода почалася не тоді, коли знесли пам'ятники Сталіну, а тоді, коли люди перестали боятися танків. Ці події – це нагадування про те, що справжня демократія не може бути «подарованою», вона є вибореною кров'ю та смертями тих, хто не побоявся сказати правду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
2. Бажан О. Г. Рецидиви терору в хрущовську «відлигу». *Наукові записки НаУКМА: Історичні науки*. 2002. Том 20. С. 28–35.

3. Дольчук А. В. До питання про наукову оцінку червневих подій 1963 року в Кривому Розі. URL: <https://maidan.org.ua/arch/hist/1163525066.html>
4. Патик В. Соціалізм по – радянськи. Розстріл робочих Новочеркаська. URL: <https://artefact.org.ua/history/sotsializm-po-radyanski-rozstril-robochih-novocherkaska.html>
5. Танюк Л. З Аллою Горською, Василем Симоненком – у Биківні. URL: <https://vasylsymonenko.org/statti/l-tanyuk-z-alloyu-gorskoju-vasylem-symonenkom-u-bykivni/>
6. Бунт 1963 року в Кривому Розі: народ проти свавілля міліції. URL: https://ukrain.com/chervnevij_bunt_1963_roku_v_krivomu_rozi_radyanski_robтники_vistupili_prot_i_svavillya_milicii.html
7. Моргун С. Куренівська трагедія: унікальні архівні кадри та свідчення очевидців про катастрофу під грифом «таємно». URL: <https://tsn.ua/exclusive/kurenivska-tragediya-unikalni-arhivni-kadri-ta-svidchennya-ochevidciv-pro-katastrofu-pid-grifom-tayemno-1743724.html>
8. W. Burr. CIA Debriefed Soviet H-Bomb Eye-Witness in 1957. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/nuclear-vault/2018-04-06/cia-debriefed-soviet-h-bomb-eye-witness-1957>
9. Семей ядролық полигонының жабылғанына. URL: <https://qyzylordaty.kz/kz/news/35507>
10. Новочеркаський розстріл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%BB
11. Pogharian V. The Spirit of 1965. Keghart. URL: <https://keghart.org/v-pogharian-the-spirit-of-1965>
12. Pirmoji antisovietinė manifestacija Kaune. URL: <https://kauno.diena.lt/naujienos/kaunas/miesto-pulsas/pirmoji-antisovietine-manifestacija-kaune-779062>
13. Tik senatvėje supratau, kad galbūt milicininkas gruzinas ir išgelbėjo mane nuo smūgių. URL: <https://www.voruta.lt/tik-senatveje-supratau-kad-galbut-milicininkas-gruzinas-ir-isgelbejo-mane-nuo-smugiu/>